

ХАРАКТЕР ВЗАЄМОВІДНОСИН СУСПІЛЬСТВА ТА ПРИРОДИ

В статті розглядається суперечливий характер взаємовідносин суспільства й природи. Автор аналізує наукові пошуки з цієї проблеми, а саме: “космічну філософію” К. Ціолковського; погляди сучасного молдавського вченого А. Урсула про космічний порятунок природи; “філософію спільної справи” М. Федорова; вчення про біосферу й ноосферу В. Вернадського; футурологічні концепції екологічного напрямку; систему “Учитель” М. Моїсеєва; філософію контркультури гуманіста Теодора Роззака; концепцію “меліоризму” В. Лейбіна; погляди австрійського вченого К. Лоренца; висловлювання папи Іоанна Павла II, американського політика А. Гора і ін., розглядає екологічну ситуацію, в комплексі всіх її складових і пошуки комплексних виходів з неї.

Ключові слова: біосфера, екофутуристичні концепції, космічна філософія, колективний розум, меліоризм, ноосфера, природа, філософія спільної справи, цивілізація.

Постановка проблеми. Сьогодні, у ХХІ столітті, вже, безперечно, можна говорити про те, що суспільство змінюється колосальними темпами. Безперервне зростання кількості природних і техногенних катастроф, викликані ними людські та економічні втрати нагадали людині про те, що при оцінці системи “людина – природа” потрібно як мінімум дотримуватися ідеї рівності її компонентів. Минуле століття розвитку цивілізації з особливою гостротою поставило перед людством питання про подальші перспективи його існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання взаємовідносин між суспільством і природою дуже давнє і складне. Наукові пошуки з цієї проблеми здійснювали природознавці, філософи і кібернетики. Їхнім наслідком стало збагачення науки трьома новими розділами – екосистемологією, геосоціосистемологією і середовищезнавством, а також розкриття суті взаємозалежності між суспільством і природою та обґрунтування потреби кардинальних змін у розумовій і виробничій діяльності людства на Землі.

Мета статті: проаналізувати на даному етапі різноплановість характеру взаємовідносин суспільства та природи.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні значний інтерес викликають ідеї одного з засновників теоретичної космонавтики К. Ціолковського, погляди якого на майбутнє взаємовідносин суспільства та природи було викладено в його “космічній філософії”. Її основні положення:

1. Людське пізнання і пов’язана з ним технічна могутність цивілізації не мають принципових меж.

2. Нескінченний науково-технічний та соціальний прогрес дозволяє суспільним розумним істотам, розробивши засоби космічного транспорту, безмежно розселятись у Всесвіті.

3. Суспільство не тільки протистоїть природі. Воно є її частиною і знаходиться з нею в єдності. Оволодіваючи світом для себе, збільшуючи свою потужність в космічних масштабах, людство зможе зберегти потенціал життя, створений на Землі, і буде виступати як все більш важливий фактор еволюції матерії в цілому.

Перші два положення могли б свідчити, що К. Ціолковський не виходить за рамки традиційних підходів до розв'язання проблеми екологічної катастрофи, що виробились за історію існування людства – після того, як природні ресурси певних територій були остаточно вичерпані, людські популяції відкочували в інші місця і починали їх освоєння. Однак третя теза знімає звинувачення його в пропаганді ідеї “космічного кочівництва”. Мислитель пропонує перетворити Землю на “колыску людства”, а промислові процеси винести в космос, який повинен стати новим середовищем проживання людства.

Подібних поглядів притримується і сучасний молдавський вчений А. Урсул, який зазначає, що в майбутньому, коли вартість космічних перевезень суттєво знизиться, передбачається перебазування туди не лише найбільш шкідливих з екологічної точки зору виробництв, але й багато іншого, перш за все енергетичну індустрію, інші види промисловості, розвиток яких у космосі виявиться економічно більш доцільним (ефективним), оскільки умови космосу будуть більш природними для їх широкомасштабного розвитку, в той час як на Землі існує ряд обмежень, в першу чергу пов'язаних із негативним впливом на оточуюче природне середовище. Він очікує, що в силу логіки інтенсифікаційного процесу на певному етапі індустріалізації космосу відбудеться “розщеплення” суспільного виробництва на земне, переважно сільськогосподарське, та космічне, переважно індустріальне, між якими буде здійснюватись обмін продуктами діяльності.

Подібні рецепти вирішення проблеми глобальної екологічної кризи є мало прийнятними для вирішення нагальних проблем не лише тому, що сподівання на швидкий розвиток космічного транспорту та індустрії виявились завищеними, а й тому, що не дають принципового вирішення проблеми. Протистояння людини й природи породжується самим характером існування людини, а, отже і відвернення глобальної екологічної катастрофи залежить від його зміни. Крім того, людство не має достатнього запасу часу, щоб спробувати скористатись подібними рецептами, йдучи по шляху нарощення індустріальних потужностей.

Більш цікавим є підхід російського філософа М. Федорова, який створив “філософію спільної справи”, де в контексті космічної тематики розробляв глобально-екологічні проблеми в виразах “гігієнічне питання”, “санітарно-харчове питання”, “метеорологічне управління”. Мислитель підкреслював, що ми не обманюємося уявними успіхами, тим, що зараз називається торжеством над природою, і не ці уявні успіхи змушують нас приписувати науці ту важливу роль, яку вона має здійснити. “Перемоги” над природою обертаються для людства новими проблемами. Питання долі Землі приводить до переконання, що людська діяльність не повинна обмежуватись нашою

планетою. Приділяючи велику увагу розвитку науки та техніки, обґрунтуванню ідеї про людину як фактор розвитку в космічних масштабах, М. Ф. Федоров все ж основний засіб вирішення екологічних проблем вбачає у моральному вдосконаленні людини, у формуванні нової свідомості й культури, системи життєвих пріоритетів.

Оригінальну наукову концепцію майбутнього у взаємовідносинах суспільства та природи було розроблено визначним українським вченим В. Вернадським, який під враженням величезних руйнівних змін на поверхні планети, зумовлених Другою світовою війною, робить нове геніальне узагальнення щодо взаємопроникнення геологічних, біотичних та антропічних процесів у біосфері, доходить нового фундаментального висновку про появу на Землі нової могутньої геологічної сили – людського розуму й керованої ним праці, яка спричинилася до переходу біосфери в її новий якісний стан, новий етап її розвитку – ноосферу. “Людство, взяте в цілому, стає потужною геологічною силою”, здатною докорінно перебудувати ділянку свого життя – біосферу.

Ученням про біосферу й ноосферу В. Вернадський заклав фундамент для розв’язання однієї з найскладніших наукових і філософських проблем – взаємозв’язку між біотичною і суспільною формами організованості та пошуку тієї еволюційно сформованої природної, самоорганізованої і саморегульованої глобальної надсистеми, в якій абіотичне, біотичне та соціальне творять структурно-функціональну єдність і охоплені єдиним контуром управління [2, с. 44].

Теорія ноосфери лежить в основі ідей багатьох вчених сучасності, які намагаються передбачити майбутнє глобальної соціоєкосистеми та розробити стратегії екологічно сумісного розвитку цивілізації.

В індустріально розвинутих країнах Заходу розвивались різні підходи до вирішення глобальної екологічної проблеми, які, незважаючи на їх певні недоліки, впливали на масову свідомість і політику урядів. Це принесло за останні десятиліття видимі позитивні результати у ліквідацію екологічно негативних наслідків людської діяльності, хоча перелом у розвитку глобальних відносин суспільства та природи ще не відбувся і загроза екологічної катастрофи продовжує нависати над людством.

Однак ці успіхи обумовлені не наявністю якоїсь єдиної для всіх країн та вчених теорії вирішення глобальних екологічних проблем, а відкритою конкуренцією думок і ідей, яка дозволяє критично оцінювати кожен з них і одночасно відшукувати раціональне зерно.

Класичний поділ екофутуристичних концепцій було введено вченими Сассекського університету С. Колом, Дж. Гершуні та Й. Мілзом. Весь спектр футурологічних концепцій екологічного напрямку можна розділити на дві основні течії:

- 1) еконесимістична (неомальтузіанство, екоалармізм і т.п.);
- 2) технооптимістична (теорії постіндустріального, технотронного суспільства, техноапологетизм і т.ін.) [3, с. 56].

Серед найбільш відомих представників екопесимізму слід згадати прізвища американців О. Тофлера з його працею “Шок від майбутнього”; Г.

Кана, автора книги “Наступні 200 років”; французького футуролога Е. Мюреза та його “Заповіт для майбутнього світу”. Прогнози екоалармістів отримали обґрунтування в роботах Дж. Форрестера та Д. Медоуза, які були авторами доповідей Римського клубу (“Межі росту”).

Технооптимістична течія представлена такими відомими світовій громадськості вченими, як Р. Арон, З. Бжезинський, Б. Гаврилишин, Дж. Гелбрейт, У. Росту, ідеї яких також підкріплювались модельним прогнозуванням Р. Бойда, а пізніше М. Месаровича та Е. Пестеля (“Людство на переломі”). Таким чином, в науку прийшли концепції “нульового росту” та “обмеженого росту”. Теорія “нульового росту” дала поштовх до розв’язання певних екологічних проблем в індустріально розвинутих країнах через впровадження енерго- і матеріалозберігаючих технологій, закриття екологічно шкідливих виробництв, часткове обмеження споживання продукції, розвиток інформаційних технологій. Але домінуюча в цій теорії ідея відмови від прогресу прирікала країни, що розвиваються, на низький рівень життя, бідність і голод. Тому ця теорія гостро критикувалась як хибна і була модернізована Пестелем і Месаровичем в концепцію “обмеженого росту”. Ця наукова розробка робить спробу узгодити інтереси всіх країн та верств населення заради збереження природних умов існування людини як біологічної істоти. Вона передбачала також розробку і прийняття програми глобальних дій по оптимізації взаємодії суспільства і природи в масштабах всієї планети на основі добровільної коаліції націй [1, с. 123].

На нашу думку, провідними у розв’язанні глобальних проблем мають стати критерії наукового пізнання, розумного й справедливого прийняття рішень, виходячи з інтересів, потреб і вигоди мешканців нашої планети. На зміну праві сили, агресії й загарбництва має прийти право інтелекту, гуманності та демократії.

На думку М. Моїсеєва, важливим засобом перетворення знання в надбання людства може бути система “Учитель”, побудована на таких загальнолюдських принципах, як колективна творчість, розвиток науки, особливо науки про людину, культуру й мистецтво, подолання в людині таких первісних ознак, як лютість, боягузливість, захланність, підступність, брехливість, зрада та інші, виховання інтелігентності. Важливим засобом, спроможним перебудувати свідомість і старі, усталені традиції мислення, є поширення інформації на велику кількість людей, формування “Колективного загальнопланетного Розуму”. Колективний Розум – не лише джерело творчості, а й формальна основа духовного світу людини й розумного керування еколого-соціально-економічними процесами. В історії нашої планети це може стати третьою, після виникнення життя і становлення Розуму, епохальною подією [2, с. 45].

Так, гуманіст Теодор Роззак пише про те, що наука робить людину могутньою, це так, але вона не робить її милосердною, доброю. З науки вилучений принцип етики, моральності, а без етичних принципів наука аморальна... Світова громадськість, наукове співтовариство, вчені, державні діячі різних країн роблять реальні, засновані на наукових розрахунках практичні кроки щодо запобігання екологічної катастрофи та виховання у

людей нового ставлення до природи, зламу старої установки на ворожість людини і Природи.

Нині ті самі діячі, які внесли найбільший внесок у розвиток науки і техніки, визнають, що вплив науки і техніки на навколишнє середовище не завжди позитивний, частіше говорять про “принципову неадекватність” породжених наукою промислових технологій, чужих природі: “Механічна, фізична, хімічна картина світу – це вихоплені фрагменти реальності, на основі яких наука будує свої цілком інструментальні моделі, зовсім непридатні для вірного розуміння світу, але здатні стати знаряддям грубого технологічного впливу на середовище” [5, с. 145].

Роззак закликає до відмови від цього типу цивілізації, мотив відмови звучить і в глобалістиці – в перших доповідях Римського клубу, як відомо, висловлювалися ідеї про відмову від економічного зростання (“нульове зростання”), вимоги відмови від жорстких промислових технологій і т.д.

Механістичній картині Всесвіту, насиченій довільно тиражованими об’єктами, Роззак протиставляє близький давньому пантеїзму образ живої цілісності, “громади істот”, кожен з яких незамінний і унікальний.

Це новий світогляд з його принципами нелінійності, незворотності, унікальності поступово завойовує позиції в (“постнекласичній”) науці, в культурі і навіть у системі повсякденних ціннісних орієнтацій.

Наше почуття особистості поглиблюється одночасно зі зростанням відчуття екологічної відповідальності – чим більше ми починаємо розуміти недоторканність нашої особистості, тим більше ми починаємо усвідомлювати свою відповідальність за благополуччя Планети.

Вперше в історії, пише Роззак, екологічна свідомість перетворилася на міжнародну силу, сприяє діалогу між народами світу про співпрацю в справі захисту Планети.

Індустріальні системи і соціальні інститути, які створила людина, вже не розуміють людину і не можуть служити її потребам – більш того, вони можуть легко порвати тканину природи, від якої залежить саме життя людини... Тому масштаби наших соціальних та індустріальних систем – це вже не кількісний, а якісний показник – це якість життя, якість людських відносин, які виникають в результаті наших колективних дій для досягнення цілей науково-технічного розвитку.

Екологізм і персоналізм пов’язані ще і тому, що ми з Планетою складаємося з однієї речовини, одних елементів – між нами дійсно живий зв’язок, тому долі людини і Планети переплетені дуже тісно, і сьогодні Земля нагадує нам про цей зв’язок [5, с. 160].

Філософ не бачить іншої можливості уникнути глобальної екологічної катастрофи, як відмову від досягнень науки та техніки і повернення до доіндустріального стану суспільства. Сучасна цивілізація, індустріальні технології не лише змінили речовинні умови взаємодії суспільства та природи, а й підірвали традиційну духовність, яку Т. Роззак асоціює з релігією. Оскільки немає Бога, потойбічного життя, то не буде й невідворотного покарання за земні діяння, а отже, нічого турбуватись про майбутнє, треба жити задоволеннями нинішнього дня. Щоб розвернути

процес у зворотному напрямку, Т. Роззак пропонує повернутись до релігії. Це, вважає він, зможе забезпечити відродження духовних цінностей людства, відновити гармонію між суспільством і природою.

Як пише українська дослідниця М. Рогожа, ставлення до природи є дзеркалом, у якому сучасна цивілізація мусить побачити кризу в системі цінностей, якими вона оперує.

Російський вчений В. Лейбін вважає, що для побудови типології екофутуристичних концепцій є доцільним введення третьої характеристики, яка описує реально існуючі проміжні між оптимізмом і песимізмом світоглядні позиції. Поняття “меліоризм” (від англ. *Meliorate* – поліпшувати) є, мабуть, найбільш вдалим терміном, що характеризує світоглядні позиції, які не відносяться ні до оптимізму, ні до песимізму, а є чимось середнім між полюсами класичної схеми. Для меліоризму характерним є прагнення до пошуку “золотої середини” між позиціями та програмними установками екопесимізму та технооптимізму.

Внаслідок усвідомлення того, що глобальний характер впливу людської діяльності на природне середовище став сумною реальністю, вченими визнано, що неконтрольований вплив на природу антропогенних чинників досяг порога її самозахисту, і виникла ідея свідомого управління еволюцією біосфери (Н. Тимофєєв-Ресовский, Н. Воронцов, А. Яблоков, Н. Лазорєв, Д. Бернал і інші). Для вирішення протиріч технічного прогресу стали створюватися програми практичних дій, таких, як програми “Римський клуб”, “Global change”, “Геосфера-біосфера” і ін. Кожна з цих програм, незалежно від її початкових посилок, зіткнулася з проблемою співвідношення еволюції природного середовища і людської культури.

Людство опинилося в надто складній ситуації, вихід з якої видається досить проблемним навіть оптимістично налаштованим дослідникам. З одного боку, специфіка розгортання науково-технічної революції не передбачає зворотного напрямку руху чи навіть зупинки в поступі. З іншого боку, ми, нарешті, усвідомили потребу радикальних змін у ставленні до природи. Такі проблеми були названі глобальними (тобто загальними, всесвітніми). Австрійський учений К. Лоренц нарахував вісім так званих “глобальних проблем”, з якими зіткнулося сучасне людство, і назвав їх “смертними гріхами” нашої цивілізації. Усі їх можна об’єднати у дві мегапроблеми: глобальну проблему природи і глобальну проблему культури. Об’єднувальною ланкою цих мегапроблем є людина. Мова йде про взаємопов’язаність і обумовленість кризи екологічної та кризи духовної. “Серйозність екологічної проблеми прямо вказує на глибину моральної кризи людства”, – зазначав папа Іван Павло II. Американський політик А. Гор поділяє думку католицького гуманіста: “Чим глибше я шукаю корені глобальної кризи довкілля, то більше переконуюся, що це є зворотній прояв внутрішньої кризи, тобто ... духовної”. Обидва діячі, незалежно від релігійного та політичного статусу, вказали на принциповий зв’язок між проблемою у ставленні до природи (екології довкілля) і проблемою у ставленні до культури (екології духовного простору). Так, А. Гор вважає, що пошук виходу з екологічної кризи і пошук правди про себе, про те, ким ми є,

що ми робимо і ким хочемо бути, як цивілізація, є одним і тим же пошуком [4, с. 101].

Отже, у всі часи взаємовідносини між людиною і природою були одним із найважливіших чинників, що визначають статус цивілізації в історії людства, духовний клімат епохи. І кожна епоха додавала нібито свій штрих в інтерпретацію екологічної проблеми, в спроби виявлення і використання ефективних шляхів її вирішення. Де ж вихід із ситуації, коли, відриваючись від природи в процесі свого технічного, наукового або духовного розвитку, цивілізація досягне небезпечної межі повного розриву з нею? На рахунок цього існує маса різних точок зору. Картезіанський підхід до відносин в системі “Людина – Природа” дозволив людству вважати, що відчуженість від Землі дає право бачити в ній лише неживу сукупність копалин, – багатств, які ми вільні експлуатувати, як захочемо. Ця корінна помилка сприйняття і привела нас до сьогоднішньої кризи.

Не менш небезпечна і інша, полярна позиція так званих “глибоких екологів”, які говорять про людство в термінах хвороби. Згідно з їх поглядами, люди – це патогени, свого роду віруси. Спосіб лікування один: стерти людство з лиця Землі. Інакше кажучи, вони вважають, що “світ, уражений раком, і рак цей – сама людина”.

Розглянувши основні, найбільш показові, концепції у взаємовідносинах суспільства та природи, ми можемо зробити висновок про те, що існує певна кореляція між цілями суспільного та соціального розвитку, що описується основним законом соціальної екології. Збереження подальшого прогресивного розвитку людської цивілізації пов’язане не лише із простим збільшенням її технічної могутності, а й з якісною зміною характеру взаємовідносин суспільства та природи.

Висновки. Сучасні філософи отримали в спадщину багатопланові розробки філософського ставлення людини і суспільства до природи. Але сама різноплановість проблеми не дозволяє зупинитися лише на вивченні її окремих сторін. Розгляд ситуації, що склалася в комплексі всіх її складових, пошуки комплексних виходів з неї – такою є задача, що стоїть сьогодні перед сучасними філософами і вченими.

Література

1. Адаменко О. М. Соціальна екологія / О. М. Адаменко. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – 192 с.
2. Голубець М. Нові реалії буття і теперішня сутність системи “суспільство – природа” / М. Голубець // Світогляд. – К., 2001. – №1. – С. 44–49.
3. Люшин В. А. Про розвиток суперечності “суспільство – природа” / В. А. Люшин, Ю. Я. Малюга // Філософські проблеми сучасного природознавства : міжвідомчий наук. зб. – К., 1976. – Вип. 41. – С. 56–61.
4. Рогожа М. М. Природа як етосна цінність у сучасному соціокультурному просторі / М. М. Рогожа // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. – № 87–88. – 2007. – С. 101–104.
5. Султанова М. А. Философия конткультуры Теодора Розака (очерк философской публицистики) / М. А. Султанова. – М. : ИМФРАН, 2009. – 175 с.

Отримано 14.01.2015

Summary

Shevel Anzhelika. The nature of relations between society and nature.

The article deals with the contradictory features of relations between society and nature. The author analyzes the scientific research on this issue, namely “cosmic philosophy” by K. Tsiolkovsky; views of contemporary Moldovan scientist A. Ursula of cosmic salvation of nature; “Philosophy of common cause” by M. Fedorov; theory of the biosphere and the noosphere by V. Vernadsky; futurologic concepts of ecological direction; system “Teacher” by M. Moiseev; humanist philosophy counterculture by Theodore Roszak; concept of “meliorism” by V. Leybin; views of the Austrian scientist Karl Lorenz; statements of Pope John Paul II, American politician A. Hill et al., reviews the ecological situation in the complex of all its components and the search for complex solutions.

Keywords: *biosphere, ekofuturistic concept, cosmic philosophy, collective intelligence, Meliorism, noosphere, nature, philosophy of common cause, civilization.*